

תודה לרבים שהגיהו יעצו ודנו עמי בנושא זה

ובפרט לר' יוחנן לובין, שהערותיו הרבות שולבו במאמר

מה אנחנו יודעים על בר כוכבא?

בר כוכבא, והמרד שבראשו עמד, הם תופעה ייחודית. מחד, במשך כל הדורות דנו בהם, כולל ההשלכות ההלכתיות והמחשבתיות הרחבות שניתן להסיק מכך (בענייני לאומיות, משיח¹ ועוד), ומאידך, זו אחת מן הפרשיות ההיסטוריות הסתומות ביותר², שבה הסתום והנעלם מרובה על הנגלה והידוע³, בבחינת "הררים התלויין בשערה, שהן מקרא מועט והלכות מרובות"⁴. דבר זה גרם במשך הדורות לדעות, ראיות ופרשנויות שונות, הרחוקות מאוד זו מזו, יותר מכל נושא אחר בדברי ימי עם ישראל. במאמר זה ננסה לברר ולברור בין הידע המבוסס והאמיתי שיש לנו בנושא, לבין השערות, דעות ופרשנויות.

נפתח בשאלות:

מהם המקורות שיש לנו בנושא? האם יש סתירות בין המקורות, והאם ניתן ליישבן? מהם המאורעות הברורים לנו? מה היה יחסם של חז"ל למשיחיותו של בר כוכבא? האם התמיכה במרד תלויה במשיחיותו? באלו אופנים תמך ר"ע במרד? מה כתבו הראשונים על משיחיותו של בר כוכבא? האם ניתן להסיק מה דעת חז"ל על הרעיון למרוד ברומאים? האם בר כוכבא היה ירא שמיים? מה בכלל היה שמו של בר כוכבא? מה הפסדנו מהמרד? האם הרווחנו משהו מהמרד, ואם כן – מה? אז האם המרד בסופו של דבר נכשל? האם ניתן היה לצפות מראש את התוצאות? ואולי בכל זאת ניצחנו?

מהם המקורות שיש לנו בנושא?

המקורות היהודיים העיקריים הם: סוגיא עיקרית בירושלמי⁵, כמה מקומות קצרים בבבלי⁶, מדרש איכה⁷, רמב"ם⁸ ואברבנאל⁹. מקורות היסטוריים מפורטים יותר הם דיו קסיוס (היסטוריון רומאי שכתב על כך בקצרה), ואוסביוס (מן הנוצרים הקדומים)¹⁰. כמו"כ ישנם ממצאים ארכיאולוגיים: כפרים שנחרבו, מערות מסתור¹¹, מטבעות ואגרות של בר כוכבא שנמצאו ועוד¹².

נזכיר שגדולי ישראל סמכו בסוגיות היסטוריות גם על מקורות שאינם תורניים¹³, וכן בסוגייתנו¹⁴. מאידך, יש לציין שלא תמיד הידע ההיסטורי שהיה בפני הראשונים מתאים לידוע לנו משאר המקורות¹⁵.

האם יש סתירות בין המקורות, והאם ניתן ליישבן?

בין שני המקורות היהודיים העיקריים – הבבלי והירושלמי – יש שני חילוקים מהותיים: בבבלי¹⁶ מפורש שבר כוזיבא אמר על עצמו שהוא משיח, וכיוון שבדקוהו חכמי ישראל האם הוא יודע לדון ע"פ הריח, כדינו של משיח, ולא ידע, הרגוהו חכמי ישראל (נחלקו המפרשים האם הוא כפשוטו¹⁷). לעומת זאת, בירושלמי¹⁸ לא מוזכר שהוא אמר על עצמו שהוא משיח, אלא שר"ע אמר עליו כך¹⁹. כמו"כ לירושלמי לא חכמי ישראל הרגוהו, אלא נחש היכישו (וכן במקור אחר בבבלי²⁰)²¹.

יש שסברו שאין מחלוקת בין התלמודים²², וכאשר ראו שאינו מריח חזר בו ר"ע²³, ויש שסברו שזוהי מחלוקת התלמודים, ולפי זה, ישנה עדיפות לדעת הירושלמי²⁴. יש מי שהוסיף שזו מחלוקת עקרונית ביניהם, ששיטת הירושלמי להדגיש יותר את הצדדים הלאומיים²⁵.

כמו"כ יש להזכיר שבבבלי לא מוזכרים כלל הלוחמים של בר כוכבא²⁶, בניגוד לירושלמי שמזכיר שהיו לו 400,000 לוחמים²⁷, וכיצד בדקם.

מהם המאורעות הברורים לנו?

בשנת 132 לסה"נ, למעלה משישים שנה לאחר החורבן, כאשר האימפריה הרומאית שולטת בין השאר על ארץ ישראל, פרץ מרד שבראשו עמד בר כוכבא. היו לו לוחמים רבים, והצלחות אדירות מול הצבא הרומאי²⁸, שלא היו דומות להן בכל המרידות הרבות שהיו בקיסרות הרומאית²⁹. ככל הנראה אף קדמו לכך הכנות מרובות ומדוקדקות, בעיקרן הכנת מערות מסתור רבות ומתוחכמות³⁰ ואגירת נשק³¹ ומזון³². במהלך המרד בר כוכבא שלט בארץ³³. בניגוד בולט למרד החורבן, במרד בר כוכבא המורדים היו ככל הנראה מאוחדים. לאחר כשלוש שנים הרומאים הצליחו לדכא את המרד באכזריות רבה ולהחריב את הדרום³⁴.

מה היה יחסם של חז"ל למשיחיותו של בר כוכבא?

בירושלמי מפורש שר"ע אמר עליו שהוא משיח³⁵, ורבי יוחנן בן תורתא³⁶ אמר לו בחריפות "עקיבה, יעלו עשבים בלחייך ועדיין בן דוד לא יבא"³⁷.

חשוב לציין שבר כוכבא עצמו, באגרותיו ובמטבעותיו, לא כינה את עצמו "משיח" ואף לא "מלך", אלא "נשיא ישראל"³⁸.

נזכיר שוב את השאלה דלעיל, האם הירושלמי מיושב עם הבבלי, וא"כ יתכן שלאחר שבדקוהו חכמי ישראל גם ר"ע חזר בו³⁹.

עכ"פ הדבר ברור שלאחר שבר כוכבא נהרג, ר"ע הסכים שאינו המשיח⁴⁰. והרב גורן⁴¹ הוסיף שלאחר שנהרג ונודע שאינו משיח, הרי התברר שלא העמידו הקב"ה אלא לנסות בו את ישראל⁴², ונתגלה למפרע שלא היתה ממשות בגאולה הדמיונית והחולפת הזו, וצדק רבי יוחנן בן תורתא.

האם התמיכה במרד תלויה במשיחיותו?

בפשטות לא מחויב הקשר בין תפיסת בר כוכבא כמשיח לבין התמיכה במרד. לפי זה, גם לדעה (או לדעות) בחז"ל שהוא לא המשיח, עדיין אין מניעה לתמוך במרד. וא"כ אין אנו יודעים האם היו מחז"ל שהתנגדו למרד עצמו.

אמנם מהגמרא בבבלי⁴³ משמע שברגע שגילו חכמי ישראל שאינו המשיח, הרגוהו. וכן בספר יחי המלך⁴⁴ כתב שעל אף הגזירות והרדיפות של הרומאים, ר"ע וכל חכמי דורו לא היו יוצאים למרד לולי שסברו שבר כוכבא הוא המשיח. וכידוע כך שיטת הרבי מסאטמר⁴⁵, שאין היתר למלכות ישראל לפני ביאת המשיח, וא"כ ברגע שגילו שאינו המשיח הריהו סכנה גדולה לכלל ישראל (יש להעיר שמהרמב"ם⁴⁶ משמע שהגדרת המשיח עצמה מגיעה רק לאחר שנלחם מלחמות ה', ואם כן קשה לומר שהתמיכה במרד מותרת רק בתנאי שהוא משיח).

באלו אופנים תמך ר"ע במרד?

שאלת השפעתו של ר"ע על המרד קשורה לפרשנויות שונות על חייו של ר"ע, על מותו ועל מות תלמידיו. ולגבי שלושת הפרטים הללו נחלקו המפרשים:⁴⁷

א. ממתו החל ר"ע לתמוך במרד – בגמרא מוזכר במקומות רבים שר"ע נסע לחו"ל. יש שפירשו שמטרת נסיעות אלו היתה ההכנה למרד, ולפי זה ר"ע תמך במרד עוד קודם שפרץ. ויש שדחו זאת.⁴⁸ גם לגבי הכינוס הידוע מהגדה של פסח, של גדולי התנאים⁴⁹ ורבי עקיבא בתוכם, שהיו מספרים ביציאת מצרים כל אותו הלילה, היו שפירשוהו כהתייעצות שהובילה להחלטה על המרד.⁵⁰ עכ"פ, לגבי קריאתו של ר"ע "היינו מלכא משיחא" חשוב להדגיש שהיא באה רק לאחר שהוא ראה את ניצחונותיו של בר כוכבא על הרומאים.⁵¹

ב. מדוע נהרג ר"ע – המאירי⁵² והראב"ד הראשון⁵³ כתבו שחלק מהרוגי מלכות, ובראשם ר"ע, נהרגו בגלל "כעס בר כוזיבא". כך ביאר הרצי"ה קוק את המעשה⁵⁴ שרבי עקיבא חיפש מקום ללון ולא נתנו לו⁵⁵, כחשש של תושבי העיר מהרומאים שמחפשים אחריו⁵⁶. מאידך, דורות הראשונים⁵⁷ כתבו שרבי עקיבא לא התערב כלל בענייני המרד (על אף מה שאמר על בר כוכבא), שאילו כן, הרומאים היו יודעים על כך והיו הורגים אותו מסיבה זו, והרי בגמרא⁵⁸ מפורש שהוא נהרג רק משום שלימד תורה.⁵⁹

ג. כיצד מתו תלמידי ר"ע – יש שכתבו שהם לחמו ממש במרד⁶⁰, ויש שאף כתבו שעשרים וארבעה אלף תלמידי ר"ע שמתו באסכרה משום שלא נהגו כבוד זה בזה⁶¹, הכוונה היא שמתו בקרבות⁶² (לאחר עיון בראיות של שיטה זו, נראה שהבסיס העיקרי שלה הוא הסברא שכיוון שר"ע תמך במרד, מסתבר ששלח את תלמידיו להצטרף אליו⁶³. גם על סברא זו יש כמובן מקום לערער⁶⁴). ויש שדחו את הסבר זה⁶⁵. מחלוקתם תלויה, בין השאר, בגירסאות השונות של איגרת רב שרירא גאון⁶⁶. דברי הגמרא⁶⁷ שנמצאו תפילין בראשי הרוגי ביתר, וכן הממצאים שנמצאו במערות – תפילין וציצית – והאיגרת על כך שהלוחמים נטלו את ארבעת המינים, כמובן שאין בהם כדי להוכיח בנושא זה⁶⁸.

מה כתבו הראשונים על משיחיותו של בר כוכבא?

בדברי הראשונים בולטות מאוד מחלוקות הרמב"ם והאברבנאל בשלושה פרטים מהותיים בסוגיא (נקדים שלגבי הלכה פשוט שאנו פוסקים כרמב"ם, אך לגבי תיאור המציאות ההיסטורית הדבר שונה):

א. מי אמר שבר כוכבא הוא משיח – הרמב"ם והאברבנאל נחלקו גם בחילוק שהזכרנו לעיל בין הבבלי לירושלמי: הרמב"ם מזכיר שר"ע (וכל חכמי דורו) אמר עליו שהוא משיח, והאברבנאל⁶⁹ כתב שבר כוזיבא עצמו עשה עצמו משיח (אע"פ שהאברבנאל הכיר את דברי ר"ע והביאם⁷⁰). וידוע שהרמב"ם נוטה אחר הירושלמי⁷¹.

ב. דעת רוב חז"ל – בירושלמי, כאמור, מפורשות דעת ר"ע ודעת רבי יוחנן בן תורתא. הראשונים נחלקו מה היתה דעת שאר החכמים. הרמב"ם⁷² כתב ששאר חכמי ישראל הסכימו עם ר"ע. כמו"כ הרמב"ם⁷³ חידש שר"ע היה נושא את כליו של בר כוכבא⁷⁴. לעומתו, האברבנאל⁷⁵ הביא אפשרות ששאר חכמי ישראל הסכימו עם רבי יוחנן בן תורתא, ואת דבריו "יעלו עשבים בלחייך" מביא בשם "שאר חכמי ישראל". (והרדב"ז⁷⁶ כתב שהיתה מחלוקת בין החכמים, מקצתם לא האמינו שהוא משיח וקצתם האמינו).

ג. האם היה ראוי להיות משיח מבחינת התנאים ההלכתיים – הרמב"ם שם מדגיש שכן, ואף מוסיף⁷⁷ שיתכן שיהיה מלך שהוגה בתורה ובמצוות וכו' ויהיה בחזקת משיח, ואם יהרג – יוודע שאינו המשיח אך הוא מלך כשר, ולא העמידו הקב"ה אלא לנסות בו את ישראל. לעומת זאת האברבנאל שם פותח

את דבריו בשאלה⁷⁸ "ור"ע יועץ וחכם חרשים ונבון לחש, איך טעה בזה (שהרי עדיין לא הגיע זמן הגאולה)?" וכתב (באפשרות השנייה)⁷⁹ שזו גופא היתה טעותו של ר"ע, שבדק את בר כוזיבא על סמך מלחמותיו ונקמותיו, ולא בדקו בעניין המשפט ולימוד התורה, שבהם לא היה ראוי. והוסיף שגם ר"ע עצמו לא חשב שבר כוזיבא יהיה מלך כדברי הנביאים, אלא רק לעניין לנקום נקמת עמו ודם עבדיו. כמו"כ הוסיף בחריפות "ומי יודע אם לא בעוון זה נתפש ר"ע במותו שהיתה מיתתו קשה ממיתת שאר הרוגי מלכות" (והמאירי נקט רק שר"ע טעה בזה⁸⁰). כיוון ששאלה זו – מהם התנאים ההלכתיים למשיח – היא הלכתית, בזה פשוט שפוסקים כרמב"ם. אמנם הרבי מסאטמר כתב שאף הרמב"ם סובר שהמשיח צריך לעשות מופתים, כדלקמן. מאידך, הרבי מסאטמר⁸¹ הדגיש שר"ע לא טעה, אלא היתה סיבה גדולה מן השמיים לדרוש אז כך, ולא נוכל להבין את עומק דרכי התנאים.

האם ניתן להסיק מה דעת חז"ל על הרעיון למרוד ברומאים?

כבר הזכרנו שיש אומרים (ובכללם הרבי מסאטמר, כידוע), שלא שייך למרוד ברומאים לולי שיהיו סימני המשיח.

עכ"פ, גם לצד שהתמיכה בבר כוכבא לא היתה תלויה במשיחיותו, וגם לשיטת הרמב"ם בהלכות מלכים שר"ע לא טעה בגדרי המשיח, פשוט שלא שייך להסיק שההלכה תומכת באופן גורף במרד ברומאים (וברור שגם א"א לומר שבכל מקום ובכל זמן טוב למרוד בהם), שכן כנגד התמיכה במרד בר כוכבא, אנו מוצאים את ההתנגדות למרד החורבן⁸² ואת הרצון להשלים אז עם הרומאים⁸³ (ולא מצאנו חולק על ריב"ז בזה⁸⁴), וכן לגבי מרד נוסף ברומאים, מפורש שרבי יהושע התנגד לכך ושכנע את הציבור לחזור בו מרעיון זה, ואמר "דיינו שנכנסנו לאומה זו בשלום ויצאנו בשלום", ולא מוזכר חולק עליו בזה⁸⁵. כמובן שיש להזכיר שבנבואת ירמיהו יש התנגדות למרד בבבל⁸⁶.

האם בר כוכבא היה ירא שמיים?

מה שמפורש בירושלמי הוא שבר כוכבא הרג את אלעזר המודעי, מתוך חשד שהוא רוצה להשלים עם הרומאים⁸⁷. כמו"כ מפורש גם בירושלמי וגם בבבלי⁸⁸ שהוא אמר "ריבוניה דעלמא לא תסעוד ולא תכסוף, הלא אתה אלקים זנחתנו ולא תצא בצבאותינו", דהיינו, שהוא אינו צריך את עזרתו של הקב"ה. מעניין שדווקא בנקודה זו הבבלי דן את בר כוזיבא יותר לכף זכות, ונוקט "אכשליה פומיה", ומשמע שלא מדובר בחיסרון עקרוני בענייני אמונה⁸⁹.

האיגרת שנמצאה שבה הוא דואג לארבעת המינים עבור חייליו, כמו גם האיגרת שבה הוא משתמש בלשון "מעיד אני עלי את השמיים" אין בהן כדי להוכיח הרבה בנושא זה⁹⁰. וכעת נעיין בדברי גדולי ישראל מהדורות האחרונים על כך.

הרצי"ה קוק כתב שבר כוכבא לא בלט בצדקותו ורוחניותו, ולא נמנה בין גדולי התורה והצדיקים. ואעפ"כ ר"ע תמך בו כיוון שראה את גבורתו, את מסירות נפשו ואת העובדה שהצליח לקבץ את גיבורי ישראל לצבאו⁹¹. אע"פ שחז"ל לא מצאו בו קדושה בולטת, ר"ע תמך בו כיוון שראה עניין אלוקי בגבורה הגופנית נגד הרומאים⁹². הוא אף הוסיף שר"ע עצמו עסק בעניינים הצבאיים ממש, ושאלפי תלמידיו לחמו ממש במרד⁹³. וכן שר"ע לא חזר בו ואמר שטעה⁹⁴, וודאי שר"ע לא טעה⁹⁵. על רבי יוחנן בן תורתא, שחלק על ר"ע, כתב "היה אחד שהתחצץ, לא ברור מי הוא, אם הוא בר הכי לחלוק על ר"ע שהוא התורה כולה"⁹⁶. מעניין לשים לב גם לכך שהרצי"ה כינה אותו "בר כוכבא", בניגוד לכל המקורות הקדומים שקראו לו "בר כוזיבא", כדלקמן.

לעומתו, הרבי מסאטמר כתב שבר כוזיבא היה איש קדוש ונורא וראוי לנבואה⁹⁷ (שהרי הרמב"ם כתב מהם התנאים של "בחזקת משיח"⁹⁸), ומלכותו היתה מלכות של תורה בשלימות, ולא מצאו בו שום פגם אלא זה שלא היה מורח ודאין, שהיא מדריגה גבוהה מאוד שלא היתה אף למרע"ה, וגם לגבי

אמירתו "לא תסעוד ולא תכסוף" דן אותו לכף זכות⁹⁹. ונענשו רק בגלל דחיקת הקץ לפני הזמן¹⁰⁰, ולכן כיוון שראו חכמי ישראל שהוא לא מורח ודאין, הבינו שאין זה זמנו של המשיח והרגוהו¹⁰¹. והוסיף שאע"פ שהרמב"ם במשנה תורה הביא ראיה מבר כוזיבא שהמשיח אינו צריך להביא אות ומופת, כיוון שבאגרת תימן כתב שהמשיח יעשה אותות ומופתים¹⁰², מוכח שזו ההלכה¹⁰³.

בדומה לזה, גם הרש"ר הירש, שהתנגד אף הוא לעיסוק בלאומיות היהודית ולהשתדלות מעשית להבאת הגאולה, כתב על המרד¹⁰⁴ שהוא הוכיח את עצמו כסטייה הרת אסון וכתזכורת לעולם לא לנסות שוב להקים עצמאות לאומית¹⁰⁵.

בספר יחי המלך¹⁰⁶ (לרב וולפא, מרבני חב"ד), כתב שבר כוכבא ניצל את מלכותו לכופ את כל ישראל ללכת בדרך התורה (כדברי הרמב"ם¹⁰⁷ על המשיח), ולכן סבר ר"ע שתפקידו של כל אחד ואחד מעם ישראל לסייע למלכותו. כך הסביר את נסיעותיו של ר"ע למקומות רבים בארץ ובחו"ל.

ההתאמה בין השקפותיהם של גדולי ישראל אלו על הציונות ועל המשיח לבין דעתם על בר כוכבא, אינה צריכה הדגשה נוספת (כפי שגם הדעה שתלמידי ר"ע נהרגו כלוחמים במרד, נתפשטה אצל תלמידי תלמידיו של הרא"ה קוק¹⁰⁸).

להבדיל, גם בין אלו שאינם שומרי תורה ומצוות, אנו מוצאים התאמה בין תפיסת דמותו של בר כוכבא לבין המסקנות שרצו להסיק מכך. כך בתחילת הציונות הפכוהו לגיבור שנלחם על לאומיותו של עם ישראל, ואף קישרו אותו ל"ג בעומר (לא מצאנו מקור קודם לקשר כזה), ומאידך בשנות ה-80 פורסם ספר על כך שבר כוכבא נהג בחוסר מחשבה ובחוסר אחריות כשהנהיג מרד שלא היה לו סיכוי מלכתחילה, והביא לחורבן עצום. ושוב, גם דעה זו התאימה למסקנות פוליטיות (בדומה לשינויים שעברו ביחסם של אלו לגבי סיפורה של מצדה)¹⁰⁹.

מה בכלל היה שמו של בר כוכבא?

שמו האמיתי היא בר כוסבה, כפי שמפורש באגרותיו שנמצאו, ובוטא כוֹסִיבָּה¹¹⁰. כמעט בכל המקורות היהודיים – התלמודים, המדרש והראשונים – הוא נקרא בר כוזיבא או בר כוזבא¹¹¹ (יתכן בגלל שינויי הגייה וכתוב בין ס' לז'¹¹², ויתכן מלשון כזב¹¹³). הכינוי "בר כוכבא", שמתאים לדרשתו של ר"ע¹¹⁵ "דרך כוכב מיעקב" נמצא לראשונה אצל אוסביוס¹¹⁶, היסטוריון מאבות הכנסייה, כמאתיים שנה לאחר המרד¹¹⁷.

כינוי זה חדר לעולם היהודי בעיקר בסוף המאה ה-19. עם עליית הרגשות הלאומיים ועוד, "נזכרו" בגיבור הלאומי בר כוכבא. בקונגרס הציוני השני, מקס נורדאו הזכיר את בר כוכבא כחלק מייסוד רעיון "יהדות השרירים האבודה" (שאגב, קדם לו בכמה עשרות שנים רעיון "נצרות השרירים"...). קצת לאחר מכן הוקם בגרמניה מועדון ספורט יהודי בשם "בר כוכבא ברלין"¹¹⁸.

מה הפסדנו מהמרד?

מאות אלפי יהודים נהרגו¹¹⁹. דיו קסיוס כתב שנהרגו 580,000 יהודים בקרבות, ועוד רבים-רבים מתו מרעב¹²⁰ מגיפה ושריפות, קרוב ל-600 כפרים חשופים נחרבו, ועוד 50 מצודות. עד היום לא נמצא כפר באזור יהודה שלא חרב במרד. כמעט כל הדרום נעשה שומם. הרוגי ביתר לא ניתנו לקבורה במשך זמן רב¹²¹. לחלק מהדעות, עשרים וארבעה אלף תלמידי ר"ע שמתו, ו"היה העולם שמם"¹²², הם מלוחמי המרד ומתומכיו. אם כי יש שדחו את הסבר זה, כפי שכבר הזכרנו¹²³.

שבויים רבים נמכרו לעבדות (יתכן אפילו שלמעלה מ-100,000), המחיר של עבד יהודי היה מחירה של מנת מזון אחת של סוס. ככל הנראה הם שימשו בין השאר כגלדיאטורים, כלומר להילחם בחיות טרף או אף באחיהם, לשעשוע ההמון הרומאי.

הרמב"ם¹²⁴ כתב שתוצאות המרד היו "צרה גדולה כמו חורבן המקדש", הראב"ד הראשון¹²⁵ הוסיף שזו היתה "מכה גדולה שלא נראתה ולא נשמעה כמוה לא בימי נבוזראדן ולא בימי טיטוס¹²⁶", והרא"ש¹²⁷ הביא בשם הירושלמי¹²⁸ "כשנחרבה ביתר נגדעה קרן ישראל ואין עתידה לחזור עד שיבוא בן דוד" (וכן הבבלי¹²⁹ דרש על לכידת ביתר את הפסוק "גדע בחרי אף כל קרן ישראל").

האם הרווחנו משהו מהמרד, ואם כן – מה?

כאן אנו מגיעים לאחת השאלות המהותיות ביותר ביחס למרד, וגם עליה – אין לנו תשובה ברורה... ידוע לנו שבשנים שלאחר המרד היו גזירות רבות על היהודים: איסורים רבים על שמירת מצוות ולימוד תורה¹³⁰, על כניסה לאזור ירושלים כולו, ומיסים רבים.

אלא שכאן ישנה מחלוקת עמוקה בין החוקרים – האם איסורים אלה באו כענישה על המרד, או שהם קדמו למרד, ואדרבה, הם היו מהגורמים למרד. אין על כך תשובה ברורה, לפחות לגבי רובם של האיסורים הללו. שאלה דומה נשאלת גם לגבי הקמת העיר האלילית (איליה קפיטולינה) בירושלים – האם זו קדמה למרד והיתה מסיבותיו, או מאוחרת למרד, והיא מתוצאותיו (מהגמרא¹³¹ מוכח שגזירת המילה קדמה למרד, כמו"כ נראה היום שהקמת העיר האלילית, או לפחות ההכרזה עליה, קדמו למרד).

ברור שלשאלה זו משמעות עצומה לגבי הרווח וההפסד מהמרד.

זאת ועוד. כשלוש שנים לאחר סיום המרד¹³², אדריינוס מת, עלה במקומו אנטונינוס פיוס, ביטל את גזירותיו אלו¹³³, ואף התיר לקבור את הרוגי ביתר¹³⁴. ושוב אנו מגיעים לשאלה מהותית שאין עליה תשובה ברורה: האם ביטול הגזירות הוא תוצאה של המרד, שהרומאים, שהוכו קשות במהלך המרד, העדיפו לשפר את יחסם ליהודים, או שמדובר בשינויים שנבעו רק מהחלפת השליט (ואכן אנטונינוס פיוס התחשב יותר גם בזכויותיהם של עבדים וחשודים), ואם כן, אדרבה, בהסתכלות שבדיעבד המרד היה מיותר, ואילו רק היו ממתנים שנים מעטות, הגזירות היו בטילות ממילא¹³⁵.

טענה נוספת היא שהרווחנו מהמרד עידוד של עם ישראל להמשך הגלות, שהדבר נתן לנו כח למסירות נפש ועידוד מכך שכמעט והצלחנו להקים מדינה. יש קושי בטענה זו, בפרט שמסתבר שיותר משהדבר תרם לעידוד, הדבר גרם לאכזבה גדולה.

אמנם יתכן שכיוון שהיתה זו שעת השמד, מבחינה הלכתית היו מחוייבים למסור את נפשם להריגה, ואם כן כבר לא היתה מניעה לפחות לנסות למרוד ברומאים.

אז האם המרד בסופו של דבר נכשל?

ברור שהמרד עצמו נכשל: המטרה העיקרית¹³⁶ של להביס את הרומאים מארץ ישראל ולבנות את בית המקדש – לא הצליחה יותר משלוש שנים. כמו"כ לגבי התקוות שנתלו בבר כוכבא, "דין הוא מלכא משיחא" לא התקיים, ולעומת זאת "יעלו עשבים בלחייך ועדיין בן דוד לא בא" כן התקיים.

וגם אם הרווחנו מהמרד את ביטול הגזירות (דבר שאינו ברור, כדלעיל), הרי בכך המאזניים השנייה ישנם מאות אלפי ההרוגים, שבויים שנמכרו לעבדות וכו'¹³⁷. כמו"כ הרי היהודים הרבים שנמכרו לעבדות כתוצאה מכישלון המרד, גם הם לא יכלו לעבדותם (או כגלדיאטורים) לשמור את כל המצוות. ועוד, כנגד הקושי הרוחני של גזירות הרומאים, ישנו בוודאי גם משבר רוחני מכישלון המרד והריגת מי שסברו שהוא משיח.

האם ניתן היה לצפות מראש את התוצאות?

ובמילים אחרות: האם מתכנני המרד אשמים בכך שיצאו למרד שהמיט אסון? האם שיקוליהם מלכתחילה היו הגיוניים, או שחלומותיהם גרמו להחלטות לא אחראיות?

על שאלה זו לא נוכל לענות. לעולם לא נוכל לדעת בצורה מלאה את המצב בארץ ישראל ובאימפריה הרומאית קודם המרד, ואת כל השיקולים שהיו בעד המרד ונגדו¹³⁸. גם אם היינו יודעים את המצב שהיה בזמנם, לא נוכל לדעת מה היה הידע שעמד בפני מתכנני המרד בארץ. בכלל, כמעט שאי אפשר לצפות מראש את תוצאותיהן של מלחמות, ופעמים רבות שהתוצאה מפתיעה ואינה מתאימה למתוכנן מראש, גם אם התכנון היה הגיוני בשעתו¹³⁹.

עם זאת, אכן ישנם מקרים של תכנון הבנוי על חוסר אחריות ועצימת עיניים. אין ראיות שכך היה במרד זה (אם כי, גם אין ראיות היסטוריות שלא. אמנם חשוב לציין שכל המרידות של היהודים ברומאים¹⁴⁰ הסתיימו בכישלון). וכמובן שיש גם אפשרויות ביניים, של סיכוי מסוים, שיש לדון האם כדאי להסתמך עליו ולצאת למרד.

אילו היינו יודעים את כל פרטים אלו, ואת פירוט הסיכויים והסיכונים שעמדו לנגד עיניהם, היה עלינו להיכנס לשאלה מה הסיכון שאפשר לקחת, אם בכלל, לצורך יציאה למרד, ביחס לסיכון הנורא של כישלון. אך כאמור, אין לנו את הנתונים בשביל להתחיל לשאול את שאלה זו ביחס למרד.

ואולי בכל זאת ניצחנו?

בתקופה האחרונה נתחדשה טענה¹⁴¹ שתוצאת המרידות ברומאים – הן מרד בר כוכבא, הן מרד החורבן, והן שאר המרידות הרבות – היא דווקא ניצחון של המורדים¹⁴². טענה זו מבוססת על ההנחות הבאות:

1. מדובר במגמה שיטתית של הרומאים, שנמשכה זמן רב, להשמיד את היהדות¹⁴³.
2. היהדות לא היתה יכולה לשרוד תחת הגזירות לאורך זמן.
3. מגמה זו לא היתה נפסקת מאליה ללא פעולה יזומה של היהודים.
4. הפתרון האפשרי היחיד היה מרידות לחיים ולמוות¹⁴⁴, והוא ששמר על יהדותנו בגלות הארוכה¹⁴⁵ והרים את קרנינו בעיני העמים¹⁴⁶.

את ההתייחסות לטענה זו נחלק לבחינה התורנית ולבחינה ההיסטורית:

מבחינה היסטורית טענה זו אפשרית, אך היא בוודאי אינה מוכחת, שכן על כל אחת מההנחות הנ"ל ניתן לערער¹⁴⁷. ואכן חשוב להדגיש שההיסטוריונים רבים אינם סבורים כך¹⁴⁸.

והעיקר, כמובן – מבחינה תורנית, ע"פ הגמרות והמדרשים, בוודאי שאין לקבל התייחסות חיובית לכלל המרידות. אמנם לגבי מרידות רבות אין לנו כמעט שום מקורות, ולגבי מרד בר כוכבא המקורות ניתנים לפרשנויות שונות (כמפורט במאמר זה), אך לגבי מרד החורבן בוודאי שהיחס למורדים הוא שלילי. "רבנן" אמרו להם מתחילתו של המרד "לא מסתייעא מילתא"¹⁴⁹, ריב"ז יצא אל הקיסר בזמן המצור (ועל עצם יציאתו לפגוש את הקיסר אין שום ביקורת)¹⁵⁰, ואילו על רבי זכריה בן אבקולס, שמסיבות שונות לא מנע את תחילת המלחמה, נאמר שענוותנותו החריבה את ביתנו ושרפה את היכלנו והגליתנו מארצנו¹⁵¹. וכן לגבי מרד נוסף רבי יהושע משכנע את העם שלא למרוד¹⁵² (גם בין העם באותה תקופה לא היתה הסכמה גורפת לכלל המרידות. מרידות רבות היו מקומיות ושאר העם (שבוערים או ארצות אחרות) לא הצטרף אליהן, ומסתבר שהדעות השונות היו סביב כדאיות המרד וסיכויי ההצלחה מול הכישלון, ולא שלחלק מעם ישראל לא היה איכפת חלילה מעתידו של העם).

ואכן, אותם הטוענים שכל המרידות היו חיוביות, נאלצו לעיוותים מהותיים בעניין דעתו של ריב"ז על מרד החורבן.¹⁵³

יש גם להעיר שאגדות החורבן בבבלי, שכוללות גם את חורבן ביהמ"ק וגם את חורבן ביתר, פותחות¹⁵⁴ ב"אשרי אדם מפחד תמיד ומקשה לבו יפול ברעה" (רש"י: דואג לראות הנולד שלא תארע תקלה בכך אם אעשה זאת), ומשמע שזו ביקורת על פריצות המרידות (אמנם שם התיאור הוא של מעשים פרטיים שגרמו למרידות).

ועוד, ההתייחסות של חז"ל והראשונים לאחר כישלון המרידות היא רק של אבל – תענית תשעה באב על חורבן הבית ועל חורבן ביתר, ונקודות האור היחידות שמזכרות בחז"ל בעניין זה הן ששפך הקב"ה חמתו על עצים ואבנים¹⁵⁵, ושהרוגי ביתר ניתנו לבסוף לקבורה¹⁵⁶. בחז"ל ובראשונים לא מוזכרת בשום מקום תועלת שיצאה לעם ישראל מעצם המרידות. ובוודאי שלא "ניצחון".

אז לסיכום – מה ידוע לנו בוודאות על המרד, על סמך נתונים ברורים, ולא מחלוקות ופרשנויות?

מעט מאוד. כפי שראינו, פרטים מהותיים רבים מאוד לא ידועים, אלא הם פרשנות שבהחלט ניתן לחלוק עליה, ואכן חלקו עליה.

כך, כפי שנכחנו לדעת, לא נוכל להשיב באופן מוחלט: מה היתה דעת רוב חכמי ישראל על המרד? מדוע ר"ע תמך במרד? האם הוא תמך במרד רק לאחר ניצחונותיו של בר כוכבא, או שהוא תמך וסייע למרד עוד קודם פריצתו? האם ר"ע עצמו חזר בו? האם הוא טעה? האם הוא ותלמידיו היו שותפים במרד? מדוע הרומאים הרגוהו? כיצד מתו תלמידיו? האם בר כוכבא היה ירא שמייים? מה היו הסיבות למרד? האם גם הרווחנו משהו מהמרד, או שהיה זה רק כישלון וחורבן נורא?

גדולי ישראל במשך הדורות כתבו את דעתם על שאלות אלו, ורבים מאיתנו משוכנעים שהם יודעים להשיב על כך. אך כפי שראינו, מדובר לכל היותר בהשערות וסברות, אך לא בהוכחות ובמקורות ברורים.

ונחתום בדבריו של הרב גורן¹⁵⁷ בסוגיא:

"הסתירות והניגודים המרובים בין אגדה לרעותה ובין מקור היסטורי אחד למשנהו מרובים כל כך, עד שאין להוציא מהם מסקנות היסטוריות ברורות או לצייר לעצמנו תמונה בסיסית על המתרחש בתקופה זו."

¹ דוגמא בולטת היא דברי הרמב"ם, שהביא מכך ראיה לתנאים הנצרכים למשיח, וזאת בספר ההלכה שלו (הל' מלכים פ"א ה"ג).

² כלשונו של הרב מיימון בספרו חגים ומועדים עמ' רז.

³ כלשונו של הרב גורן בתחילת מאמרו "מלחמת בר כוכבא לאור ההלכה" (בספר תורת המועדים).

⁴ גם מבחינה היסטורית הידע על מרד זה מצומצם מאוד. דבר זה בולט עוד יותר ביחס לידע הרחב והמפורט שיש בידנו על מרד החורבן, בעיקרו מיוסף בן מתתיהו.

⁵ תענית פ"ד ה"ה.

⁶ סנהדרין צג: גיטין נז. (שם הוא מכונה "בר דרומא"), ועוד הזכרות אגביות ביבמות עב. (הרבה מלו בימי בן כוזיבא) וב"ק צז: (מעות כוזביות).

⁷ איכה רבה פרשה ב אות ד, הדומה מאוד לירושלמי שם.

⁸ הל' מלכים פי"א ה"ג וה"ד.

⁹ ישועות משיחו ח"ב עיון א פרק ד.

¹⁰ אוסביוס (Eusebius) מקיסריה חי כמאתיים שנה לאחר המרד (בערך בין השנים 260-340). הוא מסתמך בכתביו גם על אריסטון מפלה וג'סטין, שחיו בזמן המרד.

¹¹ בין השאר נמצאו שם עצמות נשים ילדים ותינוקות, המעידים על כך שהמערות לא שימשו רק את הלוחמים.

¹² נמצאו תעודות-שחרור רבות של חיילים רומאים, מהשנים 157-160. כיוון שהחיילים הרומאים גויסו ל-25 שנה, הדבר מוכיח שהיה להם צורך בגיוס נרחב בשנות המרד.

¹³ רש"י רמב"ן תוס' ואברבנאל מביאים את יוסיפון במקומות רבים. בין השאר רש"י (דניאל יא-ל) מביאו לגבי הרציחות בירושלים במרד החורבן: "ותרב שנאת חנם ומחלוקת בבית שני כמו שכתוב בספר יוסיפון וישפכו דם נקי". נזכיר גם את דברי ר' דוד גנז (צמח דוד ח"א תתכט. אמנם יש מגדולי ישראל שיצאו נגד ספריו) שיש לסמוך על ספר יוסיפון אע"פ שבקצת מקומות הוא סותר את דברי חז"ל, כיוון שהוא היה בזמן החורבן, מאות שנים לפני חז"ל, והוא מוחזק לאדם צדיק וישר (חשוב להדגיש שבזמנם סברו יוסיפון נכתב ע"י יוסף בן גוריון בדור החורבן, כפי שכתב הצמח דוד שם. אמנם היום מקובל לומר שהוא ספר שנכתב מאוחר יותר, על סמך דבריו של יוסף בן מתתיהו, שקשה יותר לסמוך על דבריו).

¹⁴ האברבנאל (ישועות משיחו ח"ב עיון א פרק ד) כותב על כך: "והנה סיפור בן כוזיבא הוא קצר אצלינו מאוד ולא תמצא ממנו כי אם מעט מזער בתלמוד ובמדרשים. אבל בספרי דברי הימים אשר לרומיים ראיתי אני דברים רבים ועצומים במלחמותיו ומגבורת ליבו ואכזריותו על אויביו...". ובספר יוחסין (מאמר שישי ד"ה בספר) הביא מדברי אוסביוס (בלשונו: "אשיביאו סופר דברי הימים") ומ"ספרי המלכים של אדום" (מאמר ראשון א' ב' סיום, ד"ה ואני).

¹⁵ בספר הקבלה לראב"ד הראשון, וכן במאירי (בפתיחה למסכת אבות ד"ה ואלו הם הנקראים דור ב) כתבו שבר כוזיבא שלח את ידו במלך רומי דמסטיאן והרג את משנהו ומלך בביתר בשנת נ"ב לחורבן הבית ומת במלכותו, ומלך בנו רופוס ומת, ומלך בנו (של רופוס) רומלוס, ובימיו לכד אדריינוס את ביתר בשנת ע"ג לחורבן הבית. פרטים אלו אינם מתאימים לידוע לנו, ואף לא לירושלמי ולמדרש איכה "נלכדה ביתר ונהרג בן כוזבה, אתין טעינון רישיה גבי אדריינוס". ובספר צמח דוד (לר' דוד גנז) ח"א אות תתפ כתב שגם נכדו של בן כוזיבא נקרא כוזיבא, על שמו.

¹⁶ סנהדרין צג:

¹⁷ רדב"ז על הרמב"ם הל' מלכים פי"א ה"ג הבין מהראב"ד שם שהוא כפשוטו, וחלק עליו בזה. והיד רמ"ה סנהדרין צג: כתב שהרגוהו מדין נביא שקר.

¹⁸ תענית פ"ד ה"ה.

¹⁹ בבבלי (סנהדרין כז:): מוזכר ברמז שר"ע היה דורש את הפסוק "עוד אחת מעט היא ואני מרעיש את השמים ואת הארץ", והמהרש"א שם פירש שדרש זאת על בן כוזיבא שהוא יהיה משיח.

²⁰ גיטין נז.

²¹ נעיר שבמקורות היסטוריים נוספים אין שום אזכור על דרך הריגתו של בר כוכבא (תולדות היהודים בא"י בתקופת המשנה והתלמוד (גדליהו אלון) עמ' 42).

²² וכן דרכם של הפוסקים במקומות רבים לנסות ליישב שאין מחלוקת בין התלמודים, כדברי הבית יוסף יורה דעה סי' ריז ס"ק יד: "דכל טצדקי דאפשר לן למיעבד דלא לשווי פלוגתא בין תלמודא דידן לירושלמי עבדינן".

²³ כך בספר יוחסין (מאמר א ד"ה רבי עקיבה) כתב שבתחילה ר"ע חשב שבר כוזיבא הוא המשיח (כמובא בירושלמי), ולאחר שראה שלא היה מריח את הרשעים נתיימש ממנו (כמובא בבבלי), וכן כתב המהרש"א על הבבלי שם (חידושי אגדות סנהדרין צג:): "ואיתא במדרשות שגם ר"ע טעה בו מתחלה", ובשו"ת משנה הלכות חלק יז סי' רנ"ה "שר"ע הי' מנושאי כליו ואפ"ה כשראו דבר אחד שהי' חסר לו חזר בו". תורה תמימה במדבר פרק כד הערה כד: "בן כוזיבא שהיה בימי ר"ע אשר כנודע טעה בו ר"ע מקודם כסבור שהוא משיח ולבסוף חזר בו והוא נהרג". וכן כתב ויאל משה מאמר שלושת השבועות אות לט. גם הרדב"ז (על הרמב"ם הלכות מלכים פ"א ה"ג) שילב בין התלמודים, אך כתב שר"ע לא חזר בו גם לאחר שראה שבר כוזיבא אינו מריח את הרשעים, וסבר שלא הגיע אליו דין שהיה צריך להריחו.

²⁴ כדברי המהר"ץ חיות גיטין ז., שבמחלוקת התלמודים בענייני מעשים שאירעו בארץ ישראל, דברי הירושלמי עיקר כנגד הבבלי, כיון שהם היו בקיאים יותר במה שאירע במקומם.

²⁵ הרב זיני בספרו עץ ארז ח"ב.

²⁶ בסנהדרין צג: רק מוזכר שהוא מלך ואמר על עצמו שהוא משיח. בגיטין נז. מוזכר שמרדו היהודים, ושהיה בהם "בר דרומא" שהיה הורג ברומאים.

²⁷ כידוע, כמו מספרים רבים אחרים בש"ס, אין חובה לקבלם כפשוטם.

²⁸ הרומאים נאלצו להביא תגבורת מקצה העולם (בריטניה), לגייס לוחמים רבים חדשים לצורך דיכוי המרד (נמצאו תעודות-שחרור רבות של חיילים רומאים, מהשנים 157-160. כיוון שהחיילים הרומאים גויסו ל-25 שנה, הדבר מוכיח שהיה להם צורך בגיוס נרחב בשנות המרד), ורבים רבים מהם נהרגו. אדריינוס, באיגרתו אל הסנט נאלץ לוותר על משפט הפתיחה המקובל "אם שלום לכם ולבניהם, מוטב, לי ולצבאותי שלום" (דיו קסיוס).

²⁹ דברי ימי רומא (אגב, ספר זה, זיכה את מחברו (תאודור מומזן, מגדולי ההיסטוריונים של רומא) בפרס נובל) ספר 6 פרק 11 (צוטט בחוברת פולמוס החורבן ולקחי עמוד 27).

³⁰ המבנה של מערות רבות דומה בעיקרו (דבר המעיד על תכנון מרכזי), ומתאים מאוד להתגוננות בלי שום אפשרות לאויב להיכנס. הכניסה למערה היא בכיוון אנכי, כך שהנכנס חייב להשתמש בידיו, ולא יוכל להשתמש בנשק, יש פיתולים במעברים שמקשים על האויב להתקדם (הוא לא רואה את המשך הדרך, ניתן לארוב לו מעבר לסיבוב), ובכמה מקומות אפילו "מלכודות", שמי שלא מכיר את המקום יפול לתוכן. יש אולמות מסודרים לאכלוס, נעילות לכניסות ועוד ועוד.

³¹ היהודים קיבלו נשק, ע"י שפגמו במתכוון בכלי הנשק שייצרו לצורך החיילים הרומאים, ולכן הרומאים פסלו את כלים אלו בבדיקתם והשאירם בידי היהודים (דיו קסיוס).

³² יש לציין שכשנתיים לפני המרד, אדריינוס ביקר בארץ וקיבל את הרושם של שקט ושלוש, ויש מהחוקרים שטוענים שבאותו זמן מערות המסתור כבר היו מוכנות (הדבר אינו ודאי משום שלא ברור כמה זמן לקח לכרות את המערות).

³³ בגמרא (סנהדרין צג:): הלשון היא "בר כוזיבא מלך", וכן ברמב"ם (הל' מלכים פ"א ה"ג) "בן כוזיבא המלך", וברש"י (יבמות עב. ד"ה בימי בן כוזיבא) "מלך על ישראל". כמו"כ ידוע לנו שהוא טבע מטבעות (שאף הוזכרו בגמרא ב"ק צז:), ואף שלח פקודות באגרות, ביניהן גם אזהרות ואיומים שיצייתו להוראותיו.

³⁴ בכל אזור הדרום, עד היום לא נמצא כפר שלא חרב בדיכוי המרד.

³⁵ ובספר יחי המלך פרק מו הוסיף שר"ע היה בטוח שהוא משיח ממש, ורק לאחר מעשה זה, שנתגלה שאינו משיח, התחדש שיש גדר של "בחזקת משיח".

³⁶ על רבי יוחנן בן תורתא לא ידוע לנו דבר, חוץ משני דברים שחשובים מאוד לענייננו: הירושלמי קורא לו "רבי", ובחר להביא את דבריו.

³⁷ לגבי סברתו של רבי יוחנן בן תורתא כתב האברבנאל (ישועות משיחו ח"ב עין א פרק ד ד"ה במלכות) שהוא חישב שעדיין לא הגיע זמנו של המשיח.

³⁸ במאמרו של הרב גורן "מלחמת בו כוזיבא לאור ההלכה" (בספר תורת המועדים) ישנו פרק "מה בין מלך לנשיא עפ"י ההלכה".

³⁹ כמו שכתבו כמה מפרשים, וכדלעיל.

⁴⁰ אמנם אין זה ברור שר"ע הספיק לשמוע על הריגתו של בר כוכבא. יש אפשרות שר"ע נהרג לפניו.

⁴¹ במאמרו "מלחמת בו כוזיבא לאור ההלכה" (בספר תורת המועדים).

⁴² ע"פ הרמב"ם הלכות מלכים פי"א ה"ד.

⁴³ סנהדרין צג:

⁴⁴ פרק מו.

⁴⁵ בספרו ויאל משה מאמר שלושת השבועות אות קלט.

⁴⁶ הל' מלכים פי"א ה"ד.

⁴⁷ וכן החוקרים.

⁴⁸ דורות הראשונים חלק א כרך ה פרק מ.

⁴⁹ רבי אליעזר, רבי יהושע, רבי אלעזר בן עזריה, רבי עקיבא ורבי טרפון.

⁵⁰ הרב מיימון בספרו חגים ומועדים עמ' ריג, בלשון "יש לשער".

⁵¹ איכה רבה פרשה ב אות ד: ר"ע כד הוה חמי ליה להדין בר כוזיבא הוה אמר היינו מלכא משיחא... ומה היה עושה בן כוזיבא היה מקבל אבני בליסטרא באחד מארכובותיו (או שהכוונה שהיה מרימן מהארץ, או שמדובר בתיאור אגדתי. מבחינה מעשית, כל אדם, חזק ככל שיהיה, לא יוכל לתפוס אבני בליסטרא בשעת מעופו) וזורקן והורג מהן כמה נפשות ועל זה א"ר עקיבא כך.

⁵² בהקדמתו למסכת אבות.

⁵³ בספר הקבלה שלו.

⁵⁴ ברכות ס:

⁵⁵ ע"פ ההנחה שמדובר לאחר כישלון המרד, ניתן להוסיף השערה שדברי ר"ע שהוזכרו שם "כל דעביד רחמנא לטב עביד", רומזים גם על תגובתו לאכזבה מכישלון המרד.

⁵⁶ אם כי אפשר להסביר את סירובם בדרכים אחרות, למשל שנאת עמי הארצות את תלמידי החכמים.

⁵⁷ חלק א כרך ה פרק מא.

⁵⁸ ברכות סא:

⁵⁹ יש להעיר שבמסכת שמחות פרק ח הלכה ט מפורש שר"ע נהרג בקיסרי, ולא עברו ימים מועטים עד שבא פולמוס ועירבב את העולם, ולא נמצא מקום בארץ ישראל שלא יהיו שם הרוגים מושלכים בו, ולאחר שנים עשר חודש פסקו בולאות שביהודה. ע"פ זה נראה שהוא נהרג כשנה לפני סוף המרד.

⁶⁰ מתוך התורה הגואלת, ל"ג בעומר.

⁶¹ יבמות סב:

⁶² ובספר זכר יהוסף מאמר תהלוכות האגדות ביאר שלפי זה "שלא נהגו כבוד זה בזה" פירושו שלא היו בעצה אחת בתכסיסי מלחמה מחמת קנאתם זה בזה.

⁶³ וכן כתב הרב נריה במאמר "האבלות בימי הספירה על מות תלמידי רבי עקיבא" (באמונת עתיך עלון מספר 41) אות ג: "מן הסתם תלמידיו היו הראשונים והחלוצים לפני המחנה בהתגייסות למערכה".

⁶⁴ ובפרט, שיתכן ש-24 אלף תלמידיו מתו עוד לפני המרד.

⁶⁵ אחת הקושיות הגדולות על הסבר זה, שאם גם ר"ע וגם תלמידיו מתו בעקבות המרד, מתי לימד ר"ע את חמשת תלמידיו החדשים (בגמרא יבמות סב: שם), ובפרט שמפורש במדרש (ויקרא רבה פרשה כא סי' ח) שרשב"י (אחד מחמשת תלמידיו החדשים) למד אצל ר"ע י"ג שנה.

⁶⁶ הסוברים שתלמידי ר"ע מתו בקרבות מסתמכים על הנוסח הספרדי של האיגרת – "והוה שמדא על התלמידים של ר"ע", אך בימינו חוקרים רבים סומכים יותר על הנוסח הצרפתי – "וכלם מתו מן הפסח עד העצרת שלא נהגו כבוד זה בזה". ישנה אריכות בזה באסיף חלק ד כרך א "האם תלמידי ר"ע מתו במרד בר כוכבא" (ושם בפרק ה הביא גם את הקושיא שבהערה הקודמת).

⁶⁷ גיטין נח.

⁶⁸ אלא רק שהקפידו על מצוות אלו, ואפילו בתקופת מלחמה.

⁶⁹ ישועות משיחו ח"ב עין א פרק א ד"ה ואפשר.

⁷⁰ כדלקמן בסמוך.

⁷¹ ראב"ד על הרמב"ם הל' קריאת שמע פ"ג ה"ו: "זה הרב (הרמב"ם) דרכו להיות סומך על הירושלמי".

⁷² הלכות מלכים פ"א ה"ג.

⁷³ וכ"כ המאירי בהקדמתו למסכת אבות.

⁷⁴ כבר הנו"כ על הרמב"ם העירו שלא מצאו מה מקורו. כמו"כ דנו רבים על כך שמסתבר שאין כוונתו כפשוטו, בפרט שר"ע היה זקן באותה שעה (והרצ"ה (מתוך התורה הגואלת, ל"ג בעומר) העיר שאפשר להבין כמה מובנים בזה).

⁷⁵ ישועות משיחו ח"ב עין א פרק ד ד"ה והשנית.

⁷⁶ על הרמב"ם שם.

⁷⁷ בהלכה ד שם.

⁷⁸ ישועות משיחו ח"ב עין א פרק ד ד"ה במלכות.

⁷⁹ ישועות משיחו ח"ב עין א פרק ד ד"ה והשנית (באפשרות השנייה).

⁸⁰ מאירי (בהקדמתו למסכת אבות): "וטעו רבים אחריו ואפי' ר"ע היה נושא כליו".

⁸¹ ויואל משה מאמר שלושת השבועות סוף אות לח.

⁸² גיטין נו. "הוּוּ בהוּ הנהוּ בריוני, אמרו להוּ רבנן: ניפוק ונעביד שלמא בהדיהו, לא שבקינהו. אמרו להוּ: ניפוק ונעביד קרבא בהדיהו, אמרו להוּ רבנן: לא מסתייעא מילתא." ובאבות דרבי נתן (נוסחא ב פרק ו): "אמר להם ריב"ז (לאנשי ירושלים) גורמין אתם לעיר הזאת שתחרב ולבית הזה שישרף". ובאיכה רבה (פרשה א אות לא) מובאת טענתו של ריב"ז: "בני אדם ששולקין תבן ושותין מימיו, יכולין לעמוד בחיילותיו של אספסיאנוס?".

⁸³ יציאתו של ריב"ז מהעיר לפגוש את הקיסר (גיטין נו.).

⁸⁴ העמדת דעתו של ר"ע במרד בר כוכבא כחולקת על דעתו של ריב"ז במרד הגדול (עיין "המרד הגדול – מצעד האיוולת או סוד הקיום"), אינה מסתברת (שהרי אין לדמות בעניינים כאלה מילתא למילתא) ואף אינה מתאימה לכללי ההלכה הפשוטים, שאין להעמיד מחלוקת במקום שאין בכך צורך, ובפרט כשאין שום מקור שהיה מחכמי ישראל מי שחלק על ריב"ז בזמנו. הבאת דברי הגמרא על ריב"ז "משיב חכמים אחור" כהתנגדות לכאורה לשיטתו (שם), אינה מיושבת עם פשט דברי הגמרא שם (גיטין נו:). כך גם העמדת ההלכה שבשעת השמד יהרג ואל יעבור אפילו על מצווה קלה, כעומדת בסתירה לדרכו של ריב"ז (שם), תמוהה אף היא מבחינת כללי הלימוד המקובלים. וממילא כך גם ההשערה שהדיון בידי יהרג ואל יעבור היה מהדיונים המכריעים שהביאו למרד, והמסקנה הכללית שכביכול חכמי דורו של ריב"ז (שהיה הנשיא, ושני תלמידיו – רבי יהושע ורבי אליעזר, סייעו לו באותו מעשה) לא סברו כמותו. עיין שם.

⁸⁵ בראשית רבה סד אות י'.

⁸⁶ ירמיהו פרק כז, פסוקים יב יג: "ואל צדקיה מלך יהודה דברתי ככל הדברים האלה לאמר הביאו את צואריכם בעול מלך בבל ועבדו אותו ועמו וחיו. למה תמותו אתה ועמך בחרב ברעב ובדבר כאשר דבר ה' אל הגוי אשר לא יעבוד את מלך בבל".

⁸⁷ קשה לדון בזה לכך זכות שמדובר בחשד שהיה מבוסס וממילא יש כאן דין רודף ומורד במלכות וכו' (כמו שכתב הרב זיני שם בספרו עץ ארז), שכן הירושלמי עצמו שם כותב על כך: "הוי רעי האליל עזבי הצאן חרב על זרועו ועל עין ימינו זרועו יבוש תיבש ועין ימינו כהה תכהה, הרגת את רבי אלעזר המודעי זרוען של כל ישראל ועין ימינם, לפיכך זרועו של אותו האיש יבש תיבש ועין ימינו כהה תכהה. מיד נלכדה ביתר ונהרג בן כזובה". כמו"כ באיכה רבה (פרשה ב אות ד) הגירסה היא "נתמלא רוגזיה לבן כוזיבא יהב ליה חד בעיטא ברגליה וקטליה".

⁸⁸ גיטין נז., בכינוי "בר דרומא", ובשינוי קל.

⁸⁹ וכן העיר בספר ויואל משה, מאמר שלוש שבועות אות לח.

⁹⁰ אלא רק שחייליו הקפידו על מצווה זו (ואפילו בזמן מלחמה), ושהוא האמין באלקים, דבר שברור גם בגמרות.

⁹¹ שיחות הרצ"ה תשכ"ז נספח א.

⁹² מתוך התורה הגואלת, כג מנחם אב תשל"ז.

⁹³ מתוך התורה הגואלת, ל"ג בעומר.

⁹⁴ מתוך התורה הגואלת, כג מנחם אב תשל"ז.

⁹⁵ מתוך התורה הגואלת, ל"ג בעומר תשמ"א.

⁹⁶ מתוך התורה הגואלת, כג מנחם אב תשל"ז. וכן הרב זיני בספרו עץ ארז (ח"ב עמוד 142 והלאה) האריך בעניין רבי יוחנן בן תורתא, והדגיש שכמעט ולא נזכרו בשמו מאמרי חז"ל.

⁹⁷ בספר ויואל משה, מאמר שלוש שבועות אות לח.

⁹⁸ הל' מלכים פ"א ה"ד: "ואם יעמוד מלך מבית דוד הוגה בתורה ועוסק במצוות כדוד אביו, כפי תורה שבכתב ושבעל פה, ויכופ כל ישראל לילך בה ולחזק בדקה, וילחם מלחמות ה', הרי זה בחזקת שהוא משיח".

⁹⁹ שם אות לח, שכיוון שבדרך הטבע היה חזק מספיק בשביל לנצחם, ביקש שהקב"ה ינהג בדרך הטבע ולא יעשה נס בשביל להכשילו.

¹⁰⁰ שם אות עז. יש ראייה לדבריו ממדרש רבה (שיר השירים ב אות א [ז]): "רבי אוניא אמר ד' שבועות השביעין כנגד ד' דורות שדחקו על הקץ ונכשלו ואלו הן: אחד בימי עמרם ואחד בימי דיניי ואחד בימי בן כוזבא

ואחד בימי שותלח בן אפרים, הה"ד (תהלים ע"ח) בני אפרים נושקי רומי קשת, ויש אומרים אחד בימי עמרם, ואחד בדורו של שמד, ואחד בימי בן כוזבא, ואחד בימי שותלח בן אפרים שנא' בני אפרים נושקי רומי קשת.

¹⁰¹ שם אות קלט.

¹⁰² אגרת תימן פרק ט: "עמוד איש שלא נודע קודם הראותו, והאותות והמופתים שיראו על ידו הן הן הראיות על אמיתת יחושו".

¹⁰³ שם אות לז כתב שהרמב"ם חזר בו. ובאות ל"א מוכיח שדברי איגרת תימן הם העיקריים, מכך שבאיגרת לחכמי מרסיל, שכתב בסוף ימיו, משמע שמסכים לדבריו שבאיגרת תימן. ובאות לח הסיק שכלל אין סתירה ברמב"ם, וברור שגם בדבריו בהלכות סובר שהמשיח צריך לעשות מופתים, כדינו של כל נביא, אלא שכוונתו שלא יצטרך לעשות מופתים שישנו את טבעו של העולם כתחיית מתים וכד'.

¹⁰⁴ סידור הרש"ר הירש על ברכת הטוב והמטיב (עמוד קמח).

¹⁰⁵ ובדומה לזה כתב היעב"ץ (מגדול עוז ח"ב עליית הטבע ד"ה וחקרנו, אות ז): "טפשים מתעתעים כבן כוזבא... פתאים עברו ונענשו אע"פ שהיתה כוונתם לטובה ולא עברו תורות לא נתקו מוסרות מ"מ עברו על השבועה שהשביע הקב"ה את ישראל שלא ידחקו את הקץ..."

¹⁰⁶ פרק מו.

¹⁰⁷ הל' מלכים פי"א ה"ד.

¹⁰⁸ אסיף חלק ד כרך א "האם תלמידי ר"ע מתו במרד בר כוכבא".

¹⁰⁹ כמובן שפרשנויות רבות של החוקרים הן בעצם תילי תילים של השערות התלויות על חוט השערה ואין להן על מה שיסמוכו. דוגמא בולטת היא (עיין "כלי זכויות בספרות התלמוד") הבאת איגרת שבה בר כוכבא מבקש שיטפלו בצרכיו של אדם מסוים, כהוכחה לכך שאופי המרד היה חברתי, ומכך הסבר כיצד בר כוכבא הצליח לאחד את כל שכבות העם סביבו, ומכאן אף הוכחה שבר כוכבא לא היה נגוע בגאווה, ומכך יש להסיק שהמשפט "לא תסעוד ולא תכסוף" לא נאמר על ידו...

¹¹⁰ ע"פ האגרות היווניות.

¹¹¹ או בר כוזבא, וכן הוא בירושלמי, כשם ש"רבי עקיבא" נכתב בירושלמי "רבי עקיבה".

¹¹² המאמר "המצבים האפשריים בחייו הלאומיים של ישראל והמחלוקת בדבר מעמדו של בר כוזבא" (הרב גורן).

¹¹³ בסדר הדורות (האלף הרביעי ג"א תת"פ) כתב שהוא מלשון שקר וכזב, וכן בשלשלת הקבלה ערך רבי עקיבא.

¹¹⁴ הכתיב "כוכבא" במאמר הנוכחי אין בו משום קביעת דעה וכו', אלא נועד להקל על הקוראים הרגילים לכתיב זה.

¹¹⁵ בירושלמי שם.

¹¹⁶ עליו הוא כתב (בספרו ההיסטוריה של הכנסייה, ספר 4 פרק 6 סעיף 2): "באותם הימים הנהיג את חיל היהודים אדם אחד ושמו בר-כוכבא, פירושו כוכב, איש רצון וליסטים, שעלתה בידו מכל מקום לגנוב את דעתם (של היהודים) כדרך שמתפתים העבדים שיאמינו בו בתוקף מופת בכינוי הנ"ל, שירד אליהם ככוכב מן השמים ולגאלם מצרותיהם".

¹¹⁷ ובסדר הדורות (האלף הרביעי ג"א תת"פ) כתב "בר כוזבא הנקרא בר כוכבא".

¹¹⁸ ובאותו כיוון, שנים מעטות לאחר מכן נכתב "שיר הבריונים", על שמם של קנאי ירושלים במרד הגדול, כהמשך לכך הוקמה מאוחר יותר "ברית הבריונים". למותר לציין שבלשון התלמוד "בריונים" הוא כינוי שלילי.

¹¹⁹ גם הגמרא (גיטין נח.) הדגישה את מספר ההרוגים העצום. אמנם המספרים שם, על 64 מיליון תינוקות של בית רבן בכרך ביתר, כמובן אינם כפשוטים, ואין צורך להאריך בזה (וכפי שהמספר 360 מיליארד תושבים בהר המלך (גיטין נז.) אינו כפשוטו). והרמב"ם (הל' תעניות פ"ג ה"ה) כתב שבביתר נהרגו אלפים ורבבות.

¹²⁰ עוצמת הרעב מתוארת באיכה רבה פרשה א על הפסוק "על אלה אני בוכיה", ושם מסופר שהיהודים היו יוצאים ממחבואיהם בלילה לחפש את חבריהם שנהרגו כדי לאוכלם, ומסיים "רוח הקודש צווח על אלה אני בוכיה".

¹²¹ תענית לא.

¹²² יבמות סב:

¹²³ אסיף חלק ד כרך א "האם תלמידי ר"ע מתו במרד בר כוכבא".

¹²⁴ הלכות תעניות פ"ה ה"ג.

¹²⁵ בספר הקבלה שלו.

¹²⁶ והוסיף שנתקיים בהם הפסוק בדניאל "ומשכילי עם יבינו לרבים ונכשלו בחרב ובלהבה בשבי ובביזה ימים".

¹²⁷ ברכות פרק ז ס' כב.

¹²⁸ אמנם לא מופיע בירושלמי שבידינו.

¹²⁹ גיטין נז.

¹³⁰ שבת, טבילה, מצה, ברית מילה, לימוד תורה, בתי מדרש, סמיכה, בתי דין, בתי כנסת, קריאת התורה, מגילה, קריאת שמע, מזוזה, תרומות, סוכה, לולב, נרות חנוכה, שמיטה, שופר, תפילין וציצית.

¹³¹ יבמות עב. "הרבה מלו בימי בן כוזיבא" ורש"י שם: "שמשכום עובדי כוכבים באונס בכרך ביתר וגברה יד בן כוזיבא ונלחם בהם ונצחם ומלך על ישראל שתי שנים ומחצה וחזרו ומלו בימיו".

¹³² בשנת 138.

¹³³ לא ברור האם בפתאומיות או בהדרגתיות.

¹³⁴ ע"פ הירושלמי תענית פ"ד ה"ה, הקיסר שמלך לאחר אדריינוס התיר לקוברם.

¹³⁵ ובפרט שגם ע"פ החוקרים המסכימים שגזירת המילה קדמה למרד, היא נגזרה ככל הנראה בין השנים 128-132, כאשר המרד עצמו החל בשנת 132. דהיינו, לא מדובר על תקופה ארוכה יחסית.

¹³⁶ לשאלה זו – האם המטרות הראשוניות התבצעו – יש משמעות חשובה, בין השאר משום שהמורדים, ככל הנראה, מסרו את נפשם בשביל מטרות אלו, ולא בשביל רווחים אחרים שאולי הרווחו מהמרד.

¹³⁷ ובוודאי שלא שייך לייחס למרד הצלחה שבזכותו בשנים שלאחר מכן הרומאים נזהרו יותר מלהרוג יהודים, שהרי גם אם הדבר נכון, המחיר של מאות אלפי הרוגים במרד בוודאי כבד יותר.

¹³⁸ ככל הנראה, אילו הפרטים היו מסייעים למרד (מה שבסופו של דבר לא קרה), היה סיכוי גבוה להצלחתו (פולמוס החורבן ולקחי עמוד 120).

¹³⁹ יתכן, למשל, שבעיני מתכנני המרד המערות היו נראות כפתרון (כמעט) מושלם. שכן החולשה הצבאית של המורדים במרד החורבן היתה בעיקר כלי הניגוח של הרומאים. המערות לכאורה נתנו את הפתרון לזה, שכן המבנה המתוחכם שלהן לא נתן אפשרות לאויב להיכנס. האפשרות שהרומאים יקימו מחנה מצור ליד המערות במשך זמן רב (כפי שאכן קרה לבסוף), כנראה לא היתה מעשית דיה בעיניהם, וכנראה לא העלו בדעתם את האפשרות של הרומאים להבעיר אש ליד פתחי המערות ולחנק את יושביהן.

¹⁴⁰ פולמוס וארוס, מרד החורבן, מרד התפוצות ופולמוס קיטוס, מרד בר כוכבא, מרד ציפורי (מרד גאליס).

¹⁴¹ בעיקר בספר מגילת המרד והחורבן (מאת ד"ר חגי בן ארצי) ובספר "המרד הגדול – מצעד האיוולת או סוד הקיום" (מאת ד"ר מיכאל בן ארי).

¹⁴² לצורך הדיון על טענה זו, אצטט את דבריהם (כמעט) במדויק, בהערה זו ובהערות הסמוכות: העם היהודי ניצח (מגילת המרד והחורבן יב, כד. וכותרת פרק יב: "הניצחון הגדול"), שכן למרות התבוסה הצבאית של המורדים, היה ניצחון דתי-רוחני של העם היהודי ששרד ושמר על זהותו בגלותו הארוכה (שם מבוא). המלחמה היתה על קיומה של היהדות ובזה הניצחון הוא ברור וחד משמעי (המרד הגדול – מצעד האיוולת או סוד הקיום, עמוד 111).

¹⁴³ הרומאים הלכו על הפתרון הסופי לעם היהודי, ולא רק שהנחיתו גזרות דת איומות אלא גם טבחו בהמוני יהודים בחסות האימפריה (ד"ר חגי בן ארצי, כתבה בעולם קטן מספר 608, פרשת דברים תשע"ז). העם היהודי לא נטבח כי הוא יצא למרד, העם היהודי יצא למרד כי הוא נטבח (ד"ר חגי בן ארצי, תגובה לתגובה לכתבה בעולם קטן). המרידות נמשכו לאורך תקופה של יותר מארבע מאות שנה (מגילת המרד והחורבן יב, טז). לרומאים היתה כוונה נסתרת להשמיד את היהדות, לפחות מתחילת המאה הראשונה (המרד הגדול – מצעד האיוולת או סוד הקיום, עמוד 111, בלשון "להערכתי"), גזירות הדת באו בשלבים, וחכמי ישראל התבוננו במשך שנים במהלכים נגד היהדות שמחריפים מעת לעת, והבינו שוויתורים והרכנת הראש לא יגרמו לרומאים להניח להם (שם עמוד 111).

¹⁴⁴ הבחירה שעמדה לפני היהודים היתה בין להישאר יהודים ולהילחם על יהדותם, לבין להיכנע ולהעלם בתוך האימפריה כשאר העמים (מגילת המרד והחורבן מבוא, שם יב, לב), בלי מאבק הגבורה של אבותינו הם היו מתבוללים כמו כל עמי האימפריה (שם יב, לא), והם בחרו להישאר יהודים ולהילחם גם אם המחיר הוא כבד (שם מבוא). לולא מרד בר כוכבא היהדות היתה נשחקת שלב אחר שלב כפי שתרבויות אחרות התמוססו ונבלעו, ומזימת הרומאים חלילה היתה יוצאת לפועל (המרד הגדול – מצעד האיוולת או סוד הקיום, עמוד 111).

¹⁴⁵ המאבק הזה נתן לאבותינו את הכוחות לשרוד את הגלות הארוכה ולשמור על יהדותם, מה שאף עם לא הצליח לעשות (מגילת המרד והחורבן יב, לג).

¹⁴⁶ לא רק שהוכרה וכובדה זכותו של עמנו לחיות את חייו הדתיים הייחודיים ללא הפרעה וולא התנכלות, אלא שאלקי ישראל ניצח את אלקי רומא – האימפריה הרומית התנצרה (מגילת המרד והחורבן יב, כה). לא רק שעמנו שמר על זהותו, אלא הצליח להנחיל את ספרו, את התנ"ך, ואת יסודות אמונתנו לכל האנושות, וראשונה שקיבלה את התנ"ך היתה האימפריה הרומית שהתנצרה (שם מבוא).

¹⁴⁷ נדון לגבי כל אחת מארבע ההנחות הנ"ל:

1. לא ברור שמדובר במגמה שיטתית שנמשכה לאורך זמן רב. אמנם ככלל הרומאים שנאו את היהדות (פירוס על כך במאמר "עמדות הרומאים כלפי היהודים והיהדות", בנימין איזק, הודפס בחוברת ציון חוברת א תשס"א), אך בין קיסרי רומא לא כולם היו כאלה, ובהחלט היו עליות ומורדות ביחס ליהודים (דבר המפורש גם בגמרא גיטין נה: "שלוש גזירות", דהיינו שלוש תקופות שונות ביחס ליהודים. וע"פ רש"י שלושתן בתקופת הפולמוס של טיטוס, דהיינו תקופת החרבת בית המקדש. למשל, הקיסר נרְוָה, שהיה קיסר בשנים 98-96, היקל את המס היהודי, ואסר על רדיפת היהודים בשל יהדותם. זאת לפני מרד בר כוכבא). אכן, רוב הגזירות המפורסמות נגד היהדות היו בתקופתו של אדריינוס, ורוב הטביחות ההמוניות היו כתגובה למרידות (מיליונים נטבחו כתוצאה מהמרידות, לעומת עשרות אלפים שנטבחו ללא קשר למרידות).
2. לא ברור שהיהדות לא היתה שורדת תחת הגזירות. מצאנו בחז"ל תיאורים רבים של קיום מצוות שונות בחשאי תחת גזירות.
3. לא ברור שהמגמה הנ"ל לא היתה נפסקת מאליה ע"י חילופי קיסר. אנטונינוס פיוס, הקיסר הסובלני כלפי היהודים, נתמנה 3 שנים בלבד לאחר סיום מרד בר כוכבא. לא ברור שסובלנותו היא דווקא תוצאה של המרד (הוא התחשב יותר גם בזכויותיהם של עבדים וחשודים).
4. לא ברור שהפתרון היחיד היה מרידות לחיים ולמוות. יתכן שקיום מצוות בחשאי במשך זמן הגזירות והמתנה עד יעבור זעם, היו מועילים. ויתכן שלאחר תחילת המרד היה ניתן להגיע עם הרומאים להסכם. הטענה שהמרידות הן ששמרו עלינו בגלות הארוכה אינה הגיונית מבחינת היחס שבין הסיבה לתוצאה: היא מתבססת

על השאלה מהו ייחודו של עם ישראל שעזר לו לשמור על היהדות במשך הגלות הארוכה, שלא כשאר העמים. ומשיבה שהמרידות הן הסיבה לכך, שכן עם ישראל מסר נפשו במרידות שלא כשאר העמים. אך השאלה הרי חוזרת: מה ייחודו של עם ישראל שמסר נפשו על המרידות ברומא, שלא כשאר העמים. על כרחך המסירות לשמירת התורה והמצוות טבועה בעם ישראל עוד קודם למרידות, ומסירות זו יכולה להסביר את שמירת היהדות בגלות הארוכה, אולי גם ללא המרידות. ועוד, כיוון שההתמודדויות בגלות הארוכה שלאחר מכן היו התמודדויות עם גזירות וכד', ולא עם מרידות נוספות, מסתבר שמעשי מסירות נפש של שעת השמד, כגון רבי עקיבא, חנה ושבעת בניה וכו', חיזקו את העם יותר מאשר מעשי המרידות. הטענה שהמרד הרים את קרנינו בעיני העמים, אינה מתאימה למצב ששרר לאחר כישלון המרד. כשלון המרד נתפס בעיני הנוכרים כניצחון אלהי רומא על אלקי ישראל חלילה, היהדות והיהודים חדלו להיות מושא להערצה, ותנועת ההתגיירות נפסקה. יחס החשש מפני היהודים הוחלף ביחס זלזול ובז (ההיסטוריה של ארץ ישראל כרך ד עמוד 369, שם כרך ה עמוד 15). גם בקרב היהודים עצמם נשתרר דכדוך טראומטי (שם כרך ה עמוד 15). חשוב לציין שהתנצרות האימפריה הרומאית אירעה כמאתיים שנה לאחר מרד בר כוכבא, וקשה ליצור ביניהם קשר ישיר.

¹⁴⁸ כפי שד"ר חגי בן ארצי עצמו כותב בכתבה בעולם קטן, ובתגובתו לתגובה עליה הוא אף מדגיש שדעה זו אינה הדעה המקובלת.

¹⁴⁹ גיטין נו.

¹⁵⁰ גיטין נו:

¹⁵¹ גיטין נו.

¹⁵² בראשית רבה סד אות י'.

¹⁵³ "אחד החידושים הגדולים הוא בדמותו של רבן יוחנן בן זכאי, שעוותה במשך השנים. הוא היה ראש המורדים" (ד"ר חגי בן ארצי, כתבה בעולם קטן). "חכמי דורו של ריב"ז לא סברו כמותו... דרכו של ריב"ז נדחתה ע"י חכמי דורו" ("המרד הגדול – מצעד האיוולת או סוד הקיום", עמוד 110). לדברים אלו אין שחר בדברי חז"ל. ומאידך, הרב הרצוג כתב על המורדים במרד החורבן (סיני כ"ה): "רז"ל הלכו לאורם של רשב"ג ור' יוחנן בן-זכאי וקבעו להם לקו היסטורי, שראשי המרד אמללו את עמם, ובמידה לא מועטה מתוך שהתייחסו בביטול גמור כלפי שרי התורה, "החכמים יודעי בינה לעתים לדעת מה יעשה ישראל".

¹⁵⁴ גיטין נה:

¹⁵⁵ איכה רבה ד אות יא.

¹⁵⁶ תענית לא.

¹⁵⁷ בתחילת מאמרו "מלחמת בר כוכבא לאור ההלכה".